

Olin 1975.—1976. a. kümme kuud Sveitsis stažeerimas ja sain sel ajal n.ö. seestpoolt jälgida Lääne-Euroopa keeleteaduslikku elu. Kogunenud muljed on muidugi subjektiivsed, esiteks seepärast, et jälgisin eelkõige seda, mis mind ennast huvitas, teiseks seepärast, et tähelepanekud ei puuduta ühevõrra kõiki maid. Vahetult, oma silmaga nägin Sveitsis tehtavat keeleteaduslikku tööd, teistest maadest võisin saada pildi vaid kirjanduse, loengute ja mõnede jutuajamiste kaudu. Seetõttu sõltub siinne pilt nii kättesaadavast kirjandusest kui ka mu enda keeleteadusest. Nii ei tule allpool peaaegu üldse juttu Prantsusmaast ega Itaaliast, mis aga ei tähenda, et seal midagi huvitavat ei sünni.

Alates generatiivse grammatikakäsitluse kujunemisest teoreetilise keeleteaduse keskseks kontseptsiooniks 1950.—1960-ndate aastate vahetusel kuulus juhtpositsioon keeleteooria edasiarendamises pikka aega vaieldamatult Ameerika Ühendriikidele. Lääne-Euroopas tegeldi kas selle teooria lihtsa järgimise, mõninga modifitseerimise või jäägitu kritiseerimisega, pakkumata asemele midagi samavõrd arvestatavat. 1970-ndate aastate algusest võib aga täheldada Euroopas keeleteadusliku elu silmatorkavat intensiivistumist ja omanäoliste lähenemisviiside tekkimist.

Euroopa keeleteaduse uue ilme kujundamises on kõige suurem osa Lääne-Saksamaal, kus võib rääkida isegi teatavast «keeleteaduse buumist». Siinne käärimine on kandunud ka naabermaadesse — Hollandisse, Taani, vähemal määral Skandinaavia maadesse ja Sveitsi. Värskest esilekerkinud problemaatika koondub selliste teemade ümber nagu tekstiteooria, lingvistiline pragmaatika, probleem «keel ja ühiskond», elektronarvutite kasutamine tekstide töötlemisel (kompuuterlingvistika). Kõik need on praegu keeleteaduslikud moedistsipliinid kogu maailmas. Kuid kahtlemata pole üksnes mood see, mis just need suunad aktuaalseks on muutnud, selle taga on ka keeleteooria enda arengu seismised seaduspärasused.

Ameerika ja Euroopa keeleteaduse vahel on alati olnud teatav erinevus, isegi vastandlikkus nii eesmärkides kui meetodites. Selgesti avaldub see erinevus ka kõnealuste uute suundade puhul.

Pragmaatika Ameerika mõttes on distsipliin, mille ülesandeks on anda teatavate mõistete — kontekst, (pragmaatilised) järeldused, kõneaktid jt. — formaalne käsitlus. Selleks kasutatakse ulatuslikult tänapäeva formaalse loogika vahendeid.¹

Euroopas on pragmaatika aga esmajoones uurimisala, millesse on haaratud inimestevahelise suhtlemise sisulised aspektid. Pildi siinsetest taotlustest annab järgmine tsitaat D. Wunderlichilt, keda võib pidada pragmaatika juhtivaks teoreetikuks Lääne-Saksamaal: «Me küsime kõigepealt: kuidas sõlmitakse keeleväljendite abil inimeste vahel mingid suhted? Kuidas hoitakse alal kord sõlmitud suhteid? Kuidas saab mõjutada teiste inimeste käitumist ja arvamusi? Mil määral on võimalik keeleväljendite tõlgitseda eriliste tegevustena? Missugused on tingimused, millest sõltub, kas mingi kõneakt õnnestub või ei õnnestu? Mis langeb ühel või teisel juhul suhtlemispartnerile osaks? Kuidas seostatakse keeleväljendid parajasti kehtiva situatsiooni- ja tegevuskontekstiga?»²

¹ Vt. näit.: R. Stalnaker, *Pragmatics*. Kogumikus: *Semantics of Natural Language*. Dordrecht, 1973, lk. 380—397; G. Lakoff, *Pragmatics in Natural Logic*. Berkeley Studies in Syntax and Semantics. University of California. Berkeley, 1974, lk. XI—X46.

² D. Wunderlich, *Linguistische Pragmatik und sprachliches Handeln*. Rmt.: *Funk-Kolleg Sprache: Eine Einführung in die moderne Linguistik*. II. Frankfurt, 1973, lk. 102.

Selles avalduses on tunda rõõmsat vabanemist neist piiranguist, mis keele uurimisele pani generatiivse grammatika range vahetegemine keelepädevuse ja keelekasutuse vahel ning ainult esimese tunnistamine lingvistika uurimisobjektiks. Teiselt poolt aga avaldub loetletud teemades keeleteadlaste püüd kaasa rääkida praktiliste probleemide lahendamisel, mis seostuvad inimestevahelise suhtlemise mehhanismide — keele ja sotsialiseerimisprotsesside seose uurimisega. Tüüpilised probleemid, mida seejuures silmas peetakse: keele kui vastastikuse mõistmise tagaja roll kollektiivses tegevuses, kasvatus- ja õppeprotsessis, sotsiaalsete rühmade suhetes. Et uuritav probleematika on paisunud nii laiaks, siis on mõned autorid hakanud termini *lingvistiline pragmaatika* asemel kasutama terminit *pragmalinguistika*. Sellega tahetakse ilmselt osutada, et tegemist pole mitte niivõrd lingvistika osaga (nagu seda on süntaks või semantika), kuivõrd juba omaette distsipliiniga (vrd. sotsiolinguistika, psühholinguistika).

Kogu see huvi keele ja sotsiaalsete nähtuste seose vastu, nii nagu ka konkreetset uurimissuuna ja -põhimõtted lähtuvad olulisel määral praegu Läänes populaarsest nn. hermeneutilisest filosoofiast, mille üks autoreid J. Habermas on ka ise küllalt palju kirjutanud nii keelelisest kommunikatsioonist kui ka pragmaatikast.³ Seetõttu on suur osa asjaomaseid lingvistilisigi töid tugeva filosoofeeriva kallakuga.

Teisest küljest aga, nagu juba öeldud, seostub see aktiivne teoretiseerimine paljude praktiliste küsimustega, eriti keeleteaduse ja keelte (eelkõige emakeele) õpetamisega. Keeleõpetuse tõeliseks eesmärgiks ei peeta mitte niivõrd keele vormiliselt laitmatut valdamist kui õpilaste «kommunikatsioonivõime» (*Kommunikationsfähigkeit*) parandamist — erinevate suhtlemissituatsioonide ja -tüüpide tundmaõppimist, sobivate suhtlemisstrateegiatega omandamist jne.

Niisugusest probleemiasetusest juhtus ulatuslik diskussioon (mis ei piirandunud sugugi ainult Saksa FV-ga), kuidas parandada keeleõpetuse plaane ja programme. Selle üheks tulemuseks on, et enamikku kooliprogrammidesse (üliskoolidest rääkimata) on nüüd lülitatud teemad nagu «Arutlusi keelest» ja «Suhtlemisoskuse täiendamine».

Pragmaatikaga eelkirjeldatud mõttes tegeldakse ilmselt küll kõigis Lääne-Saksamaa ülikoolides ja ilmselt loetakse kõigis ülikoolides ka vastavaid kursusi või tehakse praktilisi harjutusi. Tuntumad, üleuroopalise kaaluga uurimiskeskused on aga Frankfurt, Müncheni, Tübingeni, Bielefeldi ja Düsseldorf ülikool.

Lääne-Berliinis on selliseid keskusi sealne Kõrgem Tehnikakool. Eriti viimane on silma hakanud mitmete ühisürituste (konverentside, kollokviumide) organiseerijana. Mujal Lääne-Euroopas tegeldakse pragmaatikaga kõige aktiivsemalt vahest Hollandis ja Taanis. Nii on Hollandis ilmuma hakanud rahvusvahelise ajakirja «Journal of Pragmatics. An Interdisciplinary Quarterly of Language Studies» toimetajateks taanlased J. L. Mey ja H. Haberland, kes ajakirja esimese numbriga artiklis rõhutavad, et pragmaatika peamiseks ülesandeks peaks olema keele sotsiaalse rolli uurimine ja seeläbi keeleteaduse «sotsiaalse relevantuse» tõhustamine. Seejuures arvavad nad pragmaatika ülesannete hulka nii inimestevahelise suhtlemise kui ka inimese ja masina (s. o. elektronarvuti) suhtlemise uurimise. Kahllemata avaldub selles viimases suhtlemistüübis keele uus ja üha aktuaalsemaks muutuv sotsiaalne roll.

Teine Euroopas viimastel aastatel kiiresti arenenud lingvistiline uurimisala on tekstiteooria. Ka siin on ilmuvate tööde arvult esikohal Saksa FV, kuid see ülekaal on pigem kvantitatiivne kui kvalitatiivne. Mitmed tekstiteooria kuulsamad esindajad töötavad just väljaspool Lääne-Saksamaad — Hollandis (T. A. van Dijk) ja Austrias (W. Dressler) —, tuntud tekstilingvistika rühm töötab Turus Abo Akadeemias jne.

Tekstiteooria lähtepõhimõtteks on, et keeleline suhtlemine ei toimu mitte isoleeritud lausete, vaid lausetest moodustatud tekstide abil ja ainult nende tekstide raames omandavad üksiklaused kindla mõtte. Alguses olid tekstiteooria põhilisteks vaat-

³ Vt. näit.: J. Habermas, Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz. Rmt.: J. Habermas, N. Luhman, Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Frankfurt, 1971, lk. 101—141.

lusobjektideks mitmesugused vormilised nähtused, mis ühendavad lauseid tekstiks: pronoomenid ja deiktilised väljendid, sidesõnad, sõnajärg jms. Ent siis hakati üha enam huvituma teksti sisulistest aspektidest ning praegu on need — vähemalt teoreetilistes käsitlustes — kindlalt ülekaalus. Huvi sisuliste seaduspärasuste vastu elavnes eriti siis, kui leiti, et tekstiteooria ja pragmaatika uurimisalad kattuvad väga suures ulatuses, ehkki kumbki distsipliin läheneb küsimusele omast vaatenurgast.

Sisulisest küljest nimelt ei vaadelda teksti moodustavate üksustena mitte lauseid, vaid kõneakte. Tekst pole mitte lausete, vaid kõneaktide kindlal viisil struktureeritud järjend. Seejuures ei pruugi kõneaktide ja lausete piirid sugugi kokku langetada. Näiteks võib mingit teksti kirjeldada selliste aktide järjendina: A süüdistab B-d; B õigustab end; A lükkab B õigustuse tagasi jne. Pole mingeid kindlaid reegleid, mis määraksid, kuidas peaks sellistest kõneaktidest koosnev tekst liigenduma lauseteks.

Kindlal viisil järjestatud kõneaktid moodustavad kõnetegevuse, ja tekst pole seega mitte lihtsalt mingi situatsiooni, sündmuse vms. kirjeldus, vaid erilise tegevuse — kõnetegevuse kandja. Kõnetegevusel on alati mingid kindlad eesmärgid ja oma kindel strateegia. Kõik see on aga just seesama, mida uurib ka pragmaatika. Seetõttu on loomulik, et terminid *pragmaatika*, *tekstiteooria*, *kõnetegevus* jts. figureerivad üha sagedamini koos (näiteks väljaannete pealkirjades). Ja seal, kus tegeldakse pragmaatikaga, tegeldakse suuremal või vähemal määral ka tekstiteooriaga, ning vastupidi. Seepärast polegi erilist vajadust siin tekstiteooria probleemidest pikemalt rääkida.⁴

Kolmanda iseloomuliku alana tuleks juttu teha kompuuterlingvistikast. Kompuuterlingvistikaga tegelemine ei ole küll mingil määral Euroopa spetsiifika. Kuid esiteks on see suund Euroopas samuti just viimastel aastatel väga jõudsalt arenenud, teiseks aga oli mui just selle ala probleemidega (ja inimestega) kõige lähemaid kokkupuuteid.

Objektiivselt oleks siin võib-olla kõige rohkem põhjust rääkida Prantsusmaast, kus nii masintõlke alal kui ka keelelise informatsiooni töötlemise mitmesuguste muude liikide automatiseerimisega on kõige kaugemale jõutud. Eelistaksin siiski rääkida vaid kompuuterlingvistika ühest kitsamast suunast — tekstide sisulise mõistmise modelleerimisest. Nii nagu pragmaatika ja tekstiteooria teoreetilises lingvistikas, nii on see ala kompuuterlingvistikas viimasel ajal eriti hoogsalt edenenud ja torkab seepärast muude suundade taustal rohkem silma.

Selle temaga seoses tuleb rääkida eelkõige Sveitsist. 1974. aastast töötab Sveitsis Semantika ja Tunnetuse Uurimise Instituut, mille staatus oli alguses küll mõneta omapärane. Seda finantseeriti Itaalia miljonäri Dalle Molle poolt loodud fondist, töötajad aga olid enamikus kohale kutsutud Ameerika Ühendriikidest (instituudis on töötanud või töötavad sellised kompuuterlingvistika tuntud spetsialistid nagu R. Schank, Ch. Rieger, Y. Wilks, E. Charniak jt.). 1976. aastal aga kolis instituut Genfi (seni paiknes ta Lugano lähedal Castagnolas) ja kuulub nüüd Genfi ülikooli juurde.

Peamine probleem, millega instituudis tegeldakse, on meetodite väljatöötamine, mis võimaldaksid arvutil sisuliselt, inimese tasemel mõista loomuliku keele tekste; ehk teisiti öeldes, keele mõistmise funktsioneeriva mudeli loomine. 1975. a. organiseeriti Castagnolas sellel teemal suvekool, mille materjalid on nüüd ilmunud ka omaette raamatuna.⁵

Nimetatud eesmärgi saavutamine celdab teksti sisulise struktuuri, selle mõtte esiletoomise meetodite olemasolu. Seetõttu pole üllatav, et kõnealuse instituudi tööde temaatika on (vähemalt väliselt) võrdlemisi lähedane sellele, millest oli eespool juttu pragmaatika ja tekstiteooriaga seoses: sidusa teksti ja selle osade (lõikude) mõist-

⁴ Vi. ka.: J. Valge, Tutvustavaid märkmeid tekstiteooria kohta. «Keel ja Kirjandus» 1976, nr. 9, lk. 518—527.

⁵ E. Charniak, Y. Wilks (eds.), Computational Semantics. An Introduction to Artificial Intelligence and Natural Language Comprehension. Amsterdam, 1976.

mine; konteksti mõju lause tähendusele; kõneleja eesmärgi, mõtte väljalugemine tekstist; inimese teadmiste ja arutluskäikude struktuur ning nende roll teksti mõistmisel jne. Tõsi küll, meetodid, mida siin kasutatakse, on erinevad eespool kõne all olnud lingvistilise pragmaatika meetoditest. Filosoferimine ja üldised põhimõtted maksavad vähe, kui nad pole lõppkokkuvõttes realiseeritavad arvutiprogrammidena.

Instituudis tegeldakse teoreetilise tööga, ühtki süsteemi siin seni realiseeritud pole. Küll aga on näiteks R. Schanki ja Y. Wilksi juhtimisel Ameerikas loodud mitu töötavat süsteemi. Neist eriti Schanki viimane süsteem SAM kujutab endast teksti pragmaatilise analüüsi teoreetiliste põhimõtete realiseerimist.⁶

Samasugused tööd on käimas ka Rootsis projekti SQAP (= *Swedish Question Answering Project*) raames, kuid seal on nad valdavalt praktilise suunitlusega. Eesmärgiks pole mitte niivõrd keelelise suhtlemise teoreetilise mudeli loomine, kui-võrd tegelik suhtlemine loomuliku keele vahendusel elektronarvutil realiseeritud info-töötlussüsteemidega.⁷

Lõpuks võib huvi pakkuda küsimus, kuidas on Euroopas lood masintõlkega. Pärast seda, kui lootused jõuda kiiresti masintõlkeni kümmekond aastat tagasi maha maeti (ja maha materdati), ei armastata sel teemal palju rääkida. Seepärast võib kõrvalseisjale jääda mulje, et selle probleemiga enam tõsiselt ei tegeldagi. See pole aga kaugeltki nii. Euroopas oleks vist raske leida maad, kus poleks käigus ühtki masintõlkeprojekti (Ameerika Ühendriikides võib loetleda üle kümne projekti, ka Nõukogude Liidus tuleb neid õige mitu). Tuntuim Euroopas on Grenoble'i (Prantsusmaa) masintõlkekeskuse C. E. T. A. (*Centre d'études pour la traduction automatique*) poolt väljatöötatav vene-prantsuse masintõlkesüsteem, mida peetakse üheks parimaks süsteemiks kogu maailmas. Samuti on hästi tuntud Euroopa aatomienergia-koondise EURATOM-i Ispras (Itaalias) töötava masintõlkerühma poolt loodud vene-inglise masintõlkesüsteem. Lääne-Saksamaal tegutseb mitu masintõlkerühma. Kõige kaugemale neist on jõudnud rühm LIMAS Bonnisis ja Saarimaa ülikooli juures töötav rühm. Inglismaal tegeldakse masintõlkega Cambridge'is ja Edinburghis.

Missugused on ühe või teise rühma tulemused, selle üle on palju raskem otsustada. Vähemalt kaks neist — EURATOM-i rühm ja LIMAS — on kuulutanud, et nad on valmis teenindama suvalisi kliente. Kuid võib siiski kindel olla, et igati rahuldava tõlkeni, s. o. tõlkeni, mille puhul pole vaja mingit eel- ega järelredigeerimist ja mida võiks rakendada tööstuslikes mastaapides, pole veel ükski süsteem jõudnud. Ja niisugust tõlget ilmselt ei peagi praegu silmas ühegi praktiliseks kasutamiseks mõeldud süsteemi loojad. 1975. a. Varnas toimunud konverentsil, mille teemaks oli mate-maatiliste mudelite ja elektronarvutite rakendamine lingvistikas, ütles Grenoble'i rühma juht B. Vauquois, et praegu saab olla juht vaid abisüsteemidest, mis annavad tõlkijate kätte poolfabrikaadi.

⁶ R. Schank, SAM: A Story Underlander. Yale University, Department of Computer Science, Technical Report RR-43, 1976.

⁷ J. Palme, The SQAP Data Base for Natural Language. Research Institute of National Defense. Stockholm, 1975.